

बांधुआ मुक्ति मोर्चा आणि इतर

वि.

भारताचे संघराज्य आणि इतर

फेब्रुवारी 21, 1997

[न्यायमूर्तीद्वय के. रामास्वामी आणि एस. सगीर अहमद]

भारतीय राज्यघटना, 1950:

कलम 24, 32, 39 (ई) आणि (एफ) आणि 45-बाल कामगार- राज्यात 14 वर्षांखालील वयोगटातील मुलांना गालिचा उद्योगात कामावर घेण्यास बंदी बंदी- बांधुआ मुक्ती मोर्चा 14 वर्षांखालील मुलांच्या रोजगारावर संपूर्ण बंदी घालण्यासाठी आणि मुलांना शिक्षण, आरोग्य स्वच्छता, पौष्टिक अन्न इत्यादी सुविधा देण्याचे निर्देश देण्यासाठी लोकहित याचिकेखाली रिट याचिका दाखल करत आहे. अधिनिर्णित -नागरिकांप्रमाणेच मुलांनाही शिक्षण, आरोग्य आणि जीवनाचा अर्थपूर्ण अधिकार यासह सर्व मूलभूत अधिकार मिळण्याचा समान हक्क आहे-लोकशाहीची स्थिरता, सामाजिक एकात्मता आणि सामाजिक तणाव दूर करण्यासाठी या मुलांना अनिवार्य शिक्षण देणे हे राज्याचे एक प्रमुख साधन आणि प्राथमिक कर्तव्य आहे-कलम 39 (ई) आणि (एफ) अंतर्गत नमूद केल्याप्रमाणे सुविधा आणि संधी प्रदान करणे आणि गरिबी आणि लबाडीमुळे त्यांच्या बालपणाचे शोषण रोखणे-गरिबीमुळे त्यांच्या बालपणाचे शोषण करणे लोकशाही आणि सामाजिक स्थिरता, एकता आणि राष्ट्राच्या अखंडतेसाठी हानिकारक आहे-तथापि, रोजगाराचा संपूर्ण निर्वासन मुलांना आणि त्यांना निराधार आणि इतर दुष्ट वातावरणात ढकलू शकते.

-म्हणून, मुलांच्या शोषणावर उत्तरोत्तर बंदी घालणे आवश्यक असले तरी, एकाच वेळी शिक्षण, आरोग्य सेवा, पोषक अन्न, निवारा आणि व्यक्तीच्या आत्मसन्मान आणि प्रतिष्ठेसह उपजीविकेची इतर साधने पुरविणे यासह इतर पर्याय विकसित केले पाहिजेत. बालमजुरीवर त्वरित बंदी घालणे हे अवास्तव आणि प्रतिकूल असे दोन्ही असेल. त्याची सुरुवात गुलामी, बंधुआ मजुरी, तस्करी, वेश्याव्यवसाय, अश्लील साहित्य आणि कामगारांच्या धोकादायक प्रकारांसारख्या सर्वात धोकादायक आणि असहनीय क्रियाकलापांपासून झाली पाहिजे आणि एम. सी. मेहता यांच्या बाबतीत या संदर्भात दिलेले निर्देश व्यवहार्य आणि अपरिहार्य आहेत-त्यांची त्वरित अंमलबजावणी आवश्यक आहे-सरकारने संबंधित राज्य सरकारांच्या संबंधित मंत्र्यांची बैठक बोलावण्याचे निर्देश दिले, ज्यात नमूद केल्याप्रमाणे 14 वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या मुलांना सर्व नोकऱ्यांमध्ये रोजगाराच्या प्रगतीशील निर्मूलनासाठी धोरणांची तत्त्वे विकसित करण्याचे निर्देश दिले आहेत.

लोकहित याचिका-मानवी हक्कांचे सार्वत्रिक घोषणापत्र: कलम 26,28 आणि 31 (1). बी * एम. सी. मेहता विरुद्ध तामिळनाडू राज्य आणि इतर, [1996] 6 एस. सी. सी. 756, याचा पुनरुच्चार केला.

जे. पी. उन्नीकृष्णन विरुद्ध आंध्र प्रदेश राज्य, [1993] 1 एस. सी. सी. 642 आणि महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक आणि उच्च शिक्षण मंडळ विरुद्ध के. एस. गांधी, [1991] 2 एस. सी. सी. 716, यावर भर देण्यात आला.

दिवाणी मूळ न्यायाधिकारक्षेत्र रिट याचिका (दिवाणी) क्र. 12125 -1984 इत्यादी.

(भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 32 अंतर्गत.)

सोबत.

रिट याचिका (दिवाणी) क्र. 11643 -1985 इत्यादी.

याचिकाकर्त्यांसाठी यू. एस. प्रसाद, ई. एम. एस. नचीप्पन, कुमारी के. हिंगोरानी:

राकेश द्विवेदी, अतिरिक्त महाधिवक्ता . उत्तर प्रदेश राज्यासाठी आर. बी. मिश्रा आणि टी. एन. सिंह , आर. पी. श्रीवासतव, एल. के. गुप्ता आणि सी. व्ही. एस. राव यांनी प्रतिवादींसाठी बाजू मांडली. बिहार राज्यासाठी बी. बी. सिंह

न्यायालयाचा खालीलप्रमाणे आदेश देण्यात आला:

राज्यघटनेच्या कलम 32 अंतर्गत ही रिट याचिका लोकहित याचिकेद्वारे दाखल करण्यात आली आहे, ज्यात उत्तर प्रदेश राज्यातील गालिचा उद्योगात मुलांकडून काम करून घेणे थांबवण्यासाठी पावले उचलण्याचे सरकारला निर्देश देणारा परमादेश जारी करण्याची मागणी करण्यात आली आहे; त्यांच्या रोजगाराच्या अटींची चौकशी करण्यासाठी समिती नेमणे; आणि 14 वर्षांखालील मुलांच्या रोजगारावर संपूर्ण बंदी घालण्यासाठी योग्य असे कल्याण निर्देश जारी करणे आणि प्रतिवादींना शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता, पौष्टिक अन्न इ. सारख्या सुविधा देण्याचे निर्देश देणे.

याचिकाकर्ते गटाचा मुख्य युक्तिवाद असा आहे की मुलांना कोणत्याही उद्योगात किंवा धोकादायक उद्योगात नोकरी देणे हे संविधानाच्या कलम 24 चे उल्लंघन आहे आणि संविधानाच्या कलम 39 (ई) आणि 45 मध्ये असलेल्या आदेशांचे उल्लंघन आहे. रिट याचिका दाखल केल्याच्या अनुषंगाने, या न्यायालयाने प्रेमभाई आणि इतरांना गालिचे बनवणाऱ्या कारखान्यांना भेट देण्यासाठी आणि 14 वर्षांखालील मुले गालिचा उद्योगात काम करत आहेत की नाही याबद्दल त्यांचे 'ब' निष्कर्ष सादर करण्यासाठी नियुक्त केले. आयुक्तांनी आपला प्राथमिक अहवाल सादर केला. त्यानंतर, 1 ऑगस्ट 1991 रोजीच्या

आदेशानुसार, या न्यायालयाने जे. पी. व्हर्जिस, कुमारी ज्ञानसुधा मिश्रा आणि डॉ. के. पी. राजू यांचा समावेश असलेली एक समिती मिर्झापूर परिसरात आणि इतर ठिकाणी जेथे गालिचे विणले जात आहेत तेथे जाऊन मुलांचे शोषण केले जात आहे की नाही हे शोधण्यासाठी आणि सर्वसमावेशक अहवाल सादर करण्यासाठी नियुक्त केली. त्यादृष्टीने 18 नोव्हेंबर 1991 रोजी एक सर्वसमावेशक अहवाल सादर करण्यात आला. या प्रकरणाची सुनावणी झाली आणि युक्तिवाद संपले. 18 ऑक्टोबर 1994 रोजीच्या कार्यवाहीद्वारे निकाल राखून ठेवण्यात आला होता. निकाल देता न आल्याने हे प्रकरण न्यायमूर्ती एस. सगीर अहमद, यांच्या खंडपीठासमोर मांडण्याचे निर्देश देण्यात आले. आम्ही दोन्ही बाजूंचे वकीलांचे युक्तिवाद ऐकले आहेत.

वाराणसी, मिर्झापूर, जौनपूर आणि अलाहाबाद भागात विविध गालिचे विणकरांकडून मुलांना कामाला लावणे हे कलम 24 चे उल्लंघन आहे, असा 14 वर्षांखालील मुलांच्या वतीने याचिकाकर्त्यांचा प्राथमिक युक्तिवाद आहे. या समितीच्या अहवालात मुलांना ज्या शोषणाच्या समस्येला सामोरे जावे लागते त्याची व्याप्ती ई उघड होते. जानेवारी आणि फेब्रुवारी 1984 मध्ये छिछोडी गावातून (बिहारमधील पाटणा गट, पलामू जिल्हा) अपहरण झालेल्या 5 ते 12 वर्षांच्या मुलांचे तीन तुकड्यांमध्ये उत्तर प्रदेशातील मिर्झापूर जिल्ह्यातील बिलवारी गावात गालिचा विणकाम केंद्रांमध्ये काम केल्याबद्दल नेण्यात आले. त्यांना दिवसभर काम करावे लागते. अक्षरशः, त्यांना गुलाम म्हणून वागवले जात आहे आणि त्यांच्या व्यक्तीवर हिंसाचाराच्या खुणा दिसल्याने त्यांना शारीरिक छळाला सामोरे जावे लागते. आयोग/समितीने 42 गावांना भेट दिली आणि सर्व 884 करघांमध्ये 14 वर्षांखालील मुलांसह 42 टक्के कर्मचारी कार्यरत असल्याचे आढळले. मुलांची एकूण संख्या 369 आहे. त्यापैकी 95 टक्के 6 ते 11 वर्षे वयोगटातील आहेत आणि त्यापैकी बहुतेक जी अनुसूचित

जाती आणि अनुसूचित जमातीचे आहेत. पाठलाग करूनही त्यांची सुटका होऊ शकली नाही आणि ते अजूनही गुलामगिरीत अडकून पडले आहेत. आयोगाने अनेक गावांना भेट दिली, वेगवेगळ्या ठिकाणी मुलांच्या पालकांशी वैयक्तिकरित्या संपर्क साधला आणि त्यांना आढळले की मुलांना त्यांच्या इच्छेविरुद्ध नेले गेले होते आणि त्यांना गालिचा उद्योगात बंधुआ मजूर म्हणून काम करण्यास चुकीच्या पद्धतीने भाग पाडले जाते. त्यांनी ज्या मुलांशी संपर्क साधला त्यांची यादी आणि ज्या गालिच्या उद्योगांमध्ये मुलांचा सहभाग आढळून आला त्यांची यादी सादर केली आहे. त्यामुळे प्रश्न असा आहे: 14 वर्षांखालील मुलांना नोकरी देणे हे कलम 24चे उल्लंघन आहे का आणि कल्याण सुविधा आणि संधी उपलब्ध करून देण्यात राज्याने केलेली चूक त्यांना कलम 45,39 (ई) आणि (एफ), 21,14 इत्यादींमध्ये समाविष्ट असलेल्या घटनात्मक आदेश पासून वंचित ठेवते का?

आजचे मूल त्याच्या सामाजिक आणि शारीरिक आरोग्यासाठी अनुकूल वातावरण सुनिश्चित केल्याशिवाय उद्याच्या समाजाचा एक जबाबदार आणि उत्पादक सदस्य म्हणून विकसित होऊ शकत नाही. प्रत्येक विकसित किंवा विकसनशील राष्ट्र, आपल्या भविष्याचा संबंध मुलांच्या स्थितीशी जोडते. बालपणामध्ये क्षमता असते आणि समाजाच्या भविष्यातील विकासाची मर्यादा देखील ठरवते. मुले ही मानवतेसाठी सर्वात मोठी देणगी आहे. मानवजातीची स्वतःवर सर्वोत्तम पकड आहे. आई-वडील स्वतः त्यांच्यासाठी जगतात. ते त्यांच्यात जीवनाचा आनंद आणि त्यांच्या दैनंदिन जीवनातील संघर्षातील थकवा आणि कठोर परिश्रम दूर करणाऱ्या निरागसतेमध्ये मूर्त रूप धारण करतात. पालकांना मुलांच्या सहवासात शांतता आणि आनंद मिळतो. मुले मानवांमध्ये शाश्वत आशावाद दर्शवतात आणि नेहमीच मानवी विकासाची क्षमता प्रदान करतात. जर मुले व्यापक मानवी उत्पादनासह अधिक सुसज्ज असतील तर समाज त्यांना पाहून आनंदी होईल. मुलांकडे

दुर्लक्ष करणे म्हणजे संपूर्ण समाजाचे नुकसान आहे. जर मुले सामाजिक, आर्थिक, शारीरिक आणि मानसिकदृष्ट्या त्यांच्या बालपणापासून वंचित राहिली तर देश सामाजिक प्रगती, आर्थिक सक्षमीकरण आणि शांतता आणि सुव्यवस्था, सामाजिक स्थैर्य आणि चांगले नागरिकत्व यासाठीच्या संभाव्य मनुष्यबळापासून वंचित राहतो. त्यामुळे राज्यघटनेच्या संस्थापकांकडून राज्यघटनेच्या भूमिकेचे महत्त्व आणि त्याच्या सर्वोत्तम विकासाची गरज यावर भर देण्यात आला आहे. आपल्या वेळेपेक्षा खूप पुढे असलेल्या डॉ. भीमराव आंबेडकरांनी हे अधिकार लाभार्थी म्हणून मुलांसह निर्देशात्मक तत्त्वांमध्ये मांडले. त्यांच्या वंचिततेचा लोकशाहीच्या कार्यक्षमतेवर आणि कायद्याच्या भूमिकेवर घातक परिणाम होतो. राज्यघटनेच्या कलम 39 (ई) मध्ये असे म्हटले आहे की कामगार, पुरुष आणि महिला यांचे आरोग्य आणि सामर्थ्य सुरक्षित करण्यासाठी राज्य 'जी' ला त्याचे धोरण निर्देशित करेल आणि कमी वयाच्या मुलांचा गैरवापर केला जाणार नाही; नागरिकांना आर्थिक गरजेमुळे त्यांच्या वय किंवा सामर्थ्याशिवाय व्यवसायात प्रवेश करण्यास भाग पाडले जाऊ नये. कलम 39 (एफ) असे आदेश देते की मुलांना निरोगी पद्धतीने आणि स्वातंत्र्य आणि सन्मानाच्या परिस्थितीत विकासासाठी संधी आणि सुविधा दिल्या जातील आणि त्यांचे बालपण आणि तारुण्य शोषणापासून आणि नैतिक अ आणि भौतिक परित्यागापासून संरक्षित केले जाईल हे सुनिश्चित करण्यासाठी राज्य आपले धोरण निर्देशित करेल. कलम 45 असे आदेश देते की राज्य सर्व मुलांना त्यांचे वय 14 वर्षे पूर्ण होईपर्यंत मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण देण्याचा प्रयत्न करेल. त्यात प्रदान केलेल्या दहा वर्षांच्या कालावधीने आजतागायत त्याची प्रासंगिकता गमावली आहे, 40 कोटी 50 लाखांपैकी 78 लाखांहून अधिक मुले, त्यापैकी 78 टक्के मुले 5 ते 14 ब वयोगटातील कोणत्याही मूलभूत आणि प्राथमिक शिक्षण, आरोग्य, पोषक अन्न आणि विश्रांतीशिवाय कार्यरत आहेत. 14 वर्षांखालील कोणत्याही मुलाला

कोणत्याही कारखान्यात किंवा खाणीत काम करण्यासाठी किंवा इतर कोणत्याही धोकादायक नोकरीत गुंतवण्यासाठी कामावर ठेवण्यास राज्यघटनेच्या कलम 24 मध्ये मनाई आहे. या न्यायालयाने ज्याचा अर्थ 'कायद्याची योग्य प्रसंभाविक प्रक्रिया' असा लावला आहे, त्या 'कायद्याद्वारे स्थापित केलेल्या प्रक्रिये' नुसार वगळता कोणत्याही व्यक्तीला त्याचे जीवन किंवा वैयक्तिक स्वातंत्र्यापासून वंचित ठेवले जाणार नाही, असे कलम 21 आदेश देते. गरिबी हे बालमजुरीचे मूळ आहे आणि त्यांना जीवन, विश्रांती, अन्न, निवारा, वैद्यकीय मदत आणि शिक्षणाच्या त्यांच्या अर्थपूर्ण अधिकारापासून वंचित ठेवले जात आहे. प्रत्येक मुलाला जात, जन्म, रंग, लिंग, भाषा, धर्म, सामाजिक मूळ, मालमत्ता किंवा केवळ जन्म या आधारावर कोणताही भेदभाव न करता आरोग्य, कल्याण, शिक्षण आणि सामाजिक संरक्षणाचा अधिकार असेल. कलम 51-अ मध्ये असे म्हटले आहे की वैज्ञानिक दृष्टीकोन, मानवतावाद आणि चौकशीची भावना विकसित करणे आणि वैयक्तिक आणि सामूहिक उपक्रमांच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये उत्कृष्टतेसाठी प्रयत्न करणे हे प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य असेल जेणेकरून राष्ट्र सतत प्रयत्न आणि यशाच्या उच्च स्तरावर जाईल. विशेषतः सामाजिक, आर्थिक, शारीरिक किंवा मानसिक अपंगत्वामुळे अपंग झालेल्या मुलांना सुविधा आणि संधी दिल्या जात नाहीत, तर देश मनुष्यबळ आणि चांगले नागरिक गमावणार आहे. शिक्षणामुळे निरक्षरता दूर होते आणि आर्थिक सक्षमीकरण आणि सांस्कृतिक जीवनाची संधी मिळते. मानवी हक्कांच्या सार्वत्रिक घोषणेच्या कलम 26 (1) मध्ये आश्वासन दिले आहे की प्रत्येकाला शिक्षणाचा अधिकार आहे जो किमान प्राथमिक आणि मूलभूत टप्प्यांवर मोफत असेल. प्राथमिक शिक्षण अनिवार्य असेल. तांत्रिक आणि व्यावसायिक शिक्षण उपलब्ध करून दिले जाईल आणि गुणवत्तेच्या आधारावर उच्च शिक्षण सर्वांसाठी समानतेने उपलब्ध असेल.

शिक्षणामुळे मानवी व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होतो आणि मानवी हक्क आणि मूलभूत स्वातंत्र्यांचा आदर बळकट होतो. हे लोकांमध्ये समजूतदारपणा, सहिष्णुता जी आणि मैत्रीला प्रोत्साहन देते. त्यामुळे बालमजुरीला प्रवृत्त झालेल्या मुलांना जबाबदार नागरिक म्हणून त्यांचे व्यक्तिमत्व विकसित करण्यासाठी सुविधा आणि संधी उपलब्ध करून देणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे.

गरिबीमुळे, मुले आणि तरुणांना अनेक दृश्यमान आणि अदृश्य वेदना आणि अपंगत्व, विशेषतः आरोग्य, बौद्धिक आणि सामाजिक अधःपतन आणि वंचितता सहन करावी लागते. 20 नोव्हेंबर 1989 रोजी भारत सरकारने मान्यता दिलेल्या बालहक्कांवरील करारात मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या पूर्ण आणि सुसंवादी विकासाच्या अधिकाराला मान्यता देण्यात आली आहे. मुलाने कौटुंबिक वातावरणात, आनंद, प्रेम आणि समजूतदारपणाच्या 'ब' वातावरणात मोठे झाले पाहिजे. मुलाने समाजात वैयक्तिक जीवन जगण्यासाठी पूर्णपणे तयार असले पाहिजे. कलम 3 मध्ये अशी तरतूद आहे की सार्वजनिक किंवा खाजगी समाजकल्याण संस्था, न्यायालये, प्रशासकीय अधिकारी किंवा विधिमंडळ संस्था यांनी केलेल्या मुलांशी संबंधित सर्व कृतींमध्ये, मुलांचे सर्वोत्तम हित हा प्राथमिक विचार असेल. कलम 27 (1) मध्ये अशी तरतूद आहे की राज्य पक्ष प्रत्येक मुलाच्या शारीरिक, मानसिक, आध्यात्मिक, नैतिक आणि सामाजिक विकासासाठी पुरेसे जीवनमान मिळवण्याच्या अधिकाराला मान्यता देतात. कलम 28 खालीलप्रमाणे प्रदान करते:

"1. राज्य पक्ष मुलांच्या शिक्षणाच्या अधिकाराला आणि शिक्षणाच्या दृष्टिकोनास मान्यता देतात आणि हा अधिकार उत्तरोत्तर आणि समान संधीच्या आधारावर साध्य करण्याच्या दृष्टीने, ते विशेषतः:

(अ) प्राथमिक शिक्षण अनिवार्य आणि सर्वांसाठी मोफत उपलब्ध करून देणे:

(ब) सामान्य आणि व्यावसायिक शिक्षणासह माध्यमिक शिक्षणाच्या विविध प्रकारांच्या विकासाला प्रोत्साहन देणे, ते प्रत्येक मुलासाठी उपलब्ध आणि सुलभ करणे आणि मोफत शिक्षण सुरू करणे आणि गरज भासल्यास आर्थिक सहाय्य करणे यासारख्या योग्य उपाययोजना करणे:

(क) प्रत्येक योग्य मार्गाने क्षमतेच्या आधारे उच्च शिक्षण सर्वांसाठी सुलभ करणे:

(ड) शैक्षणिक आणि व्यावसायिक माहिती आणि मार्गदर्शन सर्व मुलांसाठी उपलब्ध आणि सुलभ करणे:

(ई) शाळांमध्ये नियमित उपस्थितीला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि शाळा सोडण्याचे प्रमाण कमी करण्यासाठी उपाययोजना करणे.

2. मुलांच्या मानवी प्रतिष्ठेशी सुसंगत आणि सध्याच्या करारानुसार शालेय शिस्त पाळली जात आहे हे सुनिश्चित करण्यासाठी राज्य पक्ष सर्व योग्य उपाययोजना करतील.

3. विशेषतः जगभरात अज्ञान आणि निरक्षरता दूर करण्यासाठी योगदान देण्याच्या दृष्टीने आणि या संदर्भात वैज्ञानिक आणि तांत्रिक ज्ञान आणि आधुनिक शिक्षण पद्धतींमध्ये प्रवेश सुलभ करण्याच्या दृष्टीने, राज्य पक्ष शिक्षण संबंधित बाबींमध्ये आंतरराष्ट्रीय सहकार्याला प्रोत्साहन आणि प्रोत्साहन देतील.

कलम 31 (1) मुलांच्या विश्रांतीचा आणि विश्रांतीचा, मुलांच्या वयानुसार खेळ आणि मनोरंजनात्मक उपक्रमांमध्ये सहभागी होण्याचा आणि सांस्कृतिक जीवनात आणि

कलांमध्ये मुक्तपणे सहभागी होण्याचा अधिकार मान्य करते. कलम 32 (1) जे या प्रकरणाच्या उद्देशासाठी साहित्य आहे ते खालीलप्रमाणे आहे:

"1. आर्थिक शोषणापासून आणि धोकादायक किंवा मुलाच्या शिक्षणात अडथळा आणणारे किंवा मुलाच्या आरोग्यासाठी किंवा शारीरिक, मानसिक, आध्यात्मिक, नैतिक किंवा सामाजिक विकासासाठी हानिकारक ठरण्याची शक्यता असलेले कोणतेही काम करण्यापासून संरक्षण मिळण्याचा मुलाचा अधिकार राज्य पक्ष मान्य करतात.

2. सध्याच्या अनुच्छेदाची अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्यासाठी राज्य पक्ष कायदेविषयक, प्रशासकीय, सामाजिक आणि शैक्षणिक उपाययोजना करतील. यासाठी आणि इतर आंतरराष्ट्रीय साधनांच्या संबंधित तरतुदींचा विचार करून. राज्यांचे पक्ष विशेषतः (अ) नोकरीत प्रवेश किमान वय किंवा किमान वयाची तरतूद करतील:

(ब) रोजगाराचे तास आणि अटींचे योग्य नियमन करण्याची तरतूद करणे:

(क) सध्याच्या अनुच्छेदाची प्रभावी अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्यासाठी योग्य दंड किंवा इतर निर्बंधांची तरतूद करा.

अनुच्छेद 36 नुसार राज्य पक्ष मुलांच्या कल्याणाच्या कोणत्याही पैलूंसाठी पूर्वग्रहदूषित असलेल्या इतर सर्व प्रकारच्या शोषणापासून मुलाचे संरक्षण करेल. प्रशासनाच्या प्रगतीशील अंमलबजावणीच्या आरक्षणासह अधिवेशनाला मान्यता देताना सरकारने त्याअंतर्गत हाती घेतलेल्या जबाबदाऱ्यांची आठवण स्वतःला करून दिली, परंतु ते राज्याला त्याच्या मूलभूत प्रशासनामध्ये संविधानाच्या निर्देशक तत्त्वांच्या अनिवार्यता, विशेषतः संविधानाच्या प्रस्तावनेसह वाचन केलेले कलम 45,39 (ई) आणि (एफ), 46, संविधानाचे कलम 21,23 आणि 24, मुलांना सामाजिक-आर्थिक न्याय आणि त्यांचे सक्षमीकरण,

सामाजिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची पूर्ण वाढ, विश्रांतीचा अधिकार आणि सुधारणा, चौकशी, मानवतावाद आणि वैज्ञानिक वृत्तीचा विकास करण्याच्या संधीसह-वैयक्तिक आणि एकत्रितपणे उत्कृष्टता सुधारण्यासाठी करण्याच्या दायित्वातून मुक्त करीत नाही.

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक आणि उच्च शिक्षण मंडळ वि. बी. के. एस. गांधी, [1991] 2 एस. सी. सी. 716, माध्यमिक स्तरावर शिक्षणाचा अधिकार हा मूलभूत अधिकार मानला गेला. जे. पी. उन्नीकृष्णन विरुद्ध आंध्र प्रदेश राज्य, [1993] 1 एस. सी. सी. 642 या खटल्यात, घटनापीठाने 14 वर्षे वयापर्यंतचे शिक्षण हा मूलभूत अधिकार असल्याचे सांगितले होते; आरोग्याचा अधिकार हा मूलभूत अधिकार असल्याचे मानले गेले आहे; पिण्यायोग्य पाण्याचा अधिकार हा 'क' मूलभूत अधिकार असल्याचे म्हटले आहे. या सर्व मूलभूत अधिकारांचा मुलाला समान हक्क आहे. त्यामुळे राज्यघटनेच्या कलम 39 (ई) आणि (एफ) अंतर्गत आदेश दिल्याप्रमाणे सुविधा आणि संधी उपलब्ध करून देणे आणि गरिबी आणि बेपर्वाईमुळे त्यांच्या बालपणीचे शोषण रोखणे ही राज्याची जबाबदारी असेल. आधी सांगितल्याप्रमाणे, त्यांचा रोजगार-मग तो सक्तीचा असो किंवा ऐच्छिक, आर्थिक गरजेमुळे होतो; गरिबीमुळे, विशेषतः समाजातील गरीब आणि वंचित घटकांमुळे, त्यांच्या बालपणीचे शोषण लोकशाही आणि सामाजिक स्थैर्य, एकता आणि राष्ट्राच्या अखंडतेसाठी हानिकारक आहे.

संसदेने आणि योग्य राज्य विधिमंडळांनी केलेले विविध कल्याण कायदे हे केवळ भ्रम आणि अवास्तवतेचे आश्वासन आहेत, जोपर्यंत त्यांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी केली जात नाही आणि प्रसूतीसाठी प्रेरित असलेल्या मुलाला जगण्याचा अधिकार प्रत्यक्षात, अर्थपूर्ण आणि आनंदी केला जात नाही. राज्यघटनेच्या कलम 24 मध्ये 14 वर्षांखालील मुलाला कोणत्याही

कारखान्यात किंवा खाणीत किंवा इतर कोणत्याही धोकादायक नोकरीत कामावर ठेवण्यास मनाई आहे, परंतु गरिबीमुळे मुलाला कारखाना, खाण किंवा धोकादायक नोकरीत कामावर ठेवण्यास भाग पाडले जाते हे एक कठीण वास्तव आहे. गरीब, दुर्बल वर्ग, दलित आणि जमाती आणि अल्पसंख्याकांमधील मुलांना बालपणाचा आनंद घेता यावा आणि त्यांचे पूर्ण विकसित झालेले व्यक्तिमत्व-शैक्षणिक, बौद्धिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या-चौकशी, सुधारणा आणि विश्रांतीचा आनंद या भावनेने विकसित करण्यासाठी व्यावहारिक, वास्तववादी आणि रचनात्मक पावले आणि कृती करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे सुनियोजित, गरिबी-केंद्रित शोषण, विकास आणि व्यापार लादणे, मुलांच्या रोजगारातील कृती इत्यादींद्वारे बालमजुरीचे उच्चाटन करणे आवश्यक आहे. रोजगाराच्या संपूर्ण हद्दपारीमुळे मुले उद्ध्वस्त होऊ शकतात आणि त्यांना निराधार आणि इतर दुष्ट वातावरणात ढकलले जाऊ शकते, ज्यामुळे ते भटक्या, कठोर गुन्हेगार आणि सामाजिक जोखीम झ. होऊ शकतात. म्हणून, मुलांच्या शोषणावर उत्तरोत्तर बंदी घातली गेली पाहिजे, त्याच वेळी मुलासाठी इतर पर्याय विकसित केले गेले पाहिजेत ज्यात आत्मसन्मान आणि व्यक्तीच्या प्रतिष्ठेसह शिक्षण, आरोग्य सेवा, पोषक अन्न, निवारा आणि उपजीविकेची इतर साधने प्रदान करणे समाविष्ट आहे. बालमजुरीवर तात्काळ बंदी घालणे अवास्तव आणि प्रतिकूल असे दोन्ही परिणामकारक ठरेल. मुलांच्या रोजगाराच्या बंदीची सुरुवात गुलामी, बंधुआ मजुरी, तस्करी, वेश्याव्यवसाय, अश्लील साहित्य ब आणि धोकादायक प्रकारच्या श्रमांसारख्या सर्वात धोकादायक आणि असहनीय क्रियाकलापांपासून झाली पाहिजे.

कायद्याच्या राजवटीत चालणाऱ्या लोकशाहीवर निरक्षरतेचे अनेक प्रतिकूल परिणाम होतात. एक मुक्त सुशिक्षित नागरिक आपल्या राजकीय अधिकाराचा अर्थपूर्ण वापर करू शकतो, सामाजिक जबाबदाऱ्या समाधानकारकपणे पार पाडू शकतो आणि सहिष्णुता

आणि सुधारणांची भावना विकसित करू शकतो. त्यामुळे शिक्षण अनिवार्य आहे. विशेषतः गरीब, दुर्बल घटक, दलित आणि जमाती आणि अल्पसंख्याक वर्गातील मुलांना प्राथमिक शिक्षण देणे अनिवार्य आहे. मूलभूत शिक्षण आणि रोजगाराभिमुख व्यावसायिक शिक्षण दिले गेले पाहिजे जेणेकरून समाजातील या घटकांमधील मुलांना गरिबीतून बाहेर काढण्यासाठी सक्षम केले जाईल आणि अशा प्रकारे अर्थपूर्ण जीवन जगण्यासाठी मूलभूत क्षमता, कौशल्ये आणि क्षमता विकसित केल्या जातील. त्यामुळे या मुलांसाठी सक्तीचे शिक्षण हे लोकशाहीची स्थिरता, सामाजिक एकात्मता आणि सामाजिक तणाव दूर करण्यासाठी राज्याचे प्रमुख साधन आणि प्राथमिक कर्तव्य आहे.

एम. सी. मेहता विरुद्ध तामिळनाडू राज्य आणि इतर, [1996] 6 एस. सी. सी. 756 या प्रकरणात, या न्यायालयाने कुख्यात शिवकाशी मॅच उद्योगांमधील बालमजुरी आणि 14 वर्षांखालील मुलांच्या निर्मूलनाच्या घटनात्मक दृष्टिकोनाचा विचार केला आहे. निकालातील परिच्छेद 12 मध्ये देशातील संबंधित उद्योगांमध्ये काम करणाऱ्या एकूण कामगारांची आणि बाल कामगारांची संख्या नमूद करण्यात आली आहे. मुलांच्या एफ रोजगारावर बंदी घालणाऱ्या विविध कायदांचे त्यांनी सर्वेक्षण केले आहे; त्याच्या तपशीलाची पुनरावृत्ती करणे आवश्यक नाही. परिच्छेद 27 मध्ये, त्यांनी घटनात्मक आदेशाची अंमलबजावणी करण्यात अपयशी ठरण्याची कारणे नोंदवली आहेत आणि त्या संदर्भात विविध निर्देश दिले आहेत. त्यामुळे आम्ही त्यात दिलेल्या निर्देशांचा व्यवहार्य आणि अपरिहार्य असा पुनरुच्चार करतो. आम्ही त्यांच्याशी आदरपूर्वक सहमत आहोत आणि त्यांची त्वरित अंमलबजावणी करण्याच्या गरजेचा पुनरुच्चार करतो.

एम. सी. मध्ये नमूद केलेल्या संबंधित कायदांद्वारे शासित सर्व रोजगारांमध्ये 14 वर्षांखालील मुलांच्या रोजगाराच्या प्रगतीशील निर्मूलनासाठी धोरणांची तत्त्वे विकसित करण्यासाठी

भारत सरकारने संबंधित राज्य सरकारांच्या संबंधित मंत्र्यांची आणि संबंधित विभागांचे प्रमुख सचिवांची बैठक बोलावण्याचे निर्देश दिले पाहिजेत, असे आमचे मत आहे. मेहता प्रकरण; एम. सी. मध्ये नमूद केलेल्या योजना सुसंगत अशी पावले विकसित करणे. मेहता यांचे म्हणणे आहे की, (1) कारखाने, खाण किंवा इतर कोणत्याही ब उद्योगात काम करणाऱ्या संघटित किंवा असंघटित कामगार मुलांना उद्योगांद्वारे किंवा त्यांच्याशी समन्वय साधून राज्य सरकारद्वारे सर्व मुलांना सक्तीचे शिक्षण, सक्तीचे शिक्षण, माध्यमिक, व्यावसायिक व्यवसाय आणि उच्च शिक्षणासाठीच्या सुविधा, (2) शिक्षण, नियतकालिक आरोग्य तपासणी व्यतिरिक्त; (3) पोषक अन्न इ. प्रदान करणे. (4) तत्वांच्या अंमलबजावणीची जबाबदारी सोपवणे. त्या वतीने सी ने केलेल्या प्रगतीचे नियतकालिक अहवाल या न्यायालयाच्या नोंदणीकडे सादर केले जावेत. केंद्र सरकारला आदेश मिळाल्याच्या तारखेपासून दोन महिन्यांच्या आत बैठक बोलावण्याचे निर्देश देण्यात आले आहेत. तत्वे विकसित केल्यानंतर, त्याची एक प्रत या न्यायालयाच्या नोंदणीकडे पाठविण्याचे निर्देश दिले जातात.

उत्तर प्रदेशचे अतिरिक्त महाधिवक्ता राकेश द्विवेदी आणि बिहार राज्याचे विद्वान वकील बी. बी. सिंग यांनी अनुक्रमे उत्तर प्रदेश आणि बिहार राज्यांच्या वतीने दखल घेतली आहे. त्यांना निर्णयाची प्रत मिळवण्याचे आणि ती संबंधित राज्यांना पाठवण्याचे आणि वरील आदेशांमध्ये नमूद केलेल्या कल्याण उपाययोजनांची अंमलबजावणी करण्यासाठी या न्यायालयाने वेळोवेळी जारी केलेल्या निर्देशांची अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्याचे निर्देश देण्यात आले आहेत, जोपर्यंत उपरोक्त निर्देशित परिषदेत तत्वे आणि धोरणे विकसित केली जात नाहीत आणि देशभरात त्याची अंमलबजावणी केली जात नाही.

हे प्रकरण तीन महिन्यांनंतर लावावे.

त्यानुसार रिट याचिका वरील निर्देशांच्या अधीन राहून निकाली काढल्या जातात.

आर. पी.

याचिका निकाली काढल्या.

अस्वीकरण

या न्याय निर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकार असल्यास त्याच्या तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहिल आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकर्ता वापर करता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापरा करिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.